

Upplands smålänningar

Av NILS ÅLENIUS

Hållnäs socken skjuter ut som en udde i Bottenviken. Den består av ett antal genom skogsområden från varandra isolerade bygder, som fram till 1800-talets mitt förenades endast med gång- och ridstigar. Från Gunnarsbo leder ännu en kyrkstig till Österlövsta kyrka, dit man hade närmast att gå. Landsvägen från Gunnarsbo byggdes på enskilt initiativ som nödhjälpsarbete hungeråren 1867—1869. Arbetarna hade 25 öre om dagen och fick efter 14 dagar rätt att inköpa ett pund rågmjöl för 3 kr. Ännu när förre kyrkoherden Oskar Larsson kom till socknen 1914 voro vägarna så dåliga, att han under husförhørsresorna måste stå bredbent i giggen och balansera åkdonet. Vägen till Skärplinge har, i samma eller ännu sämre skick, existerat redan 1834, då koleran grasserade i socknen, ty då hölls vakt vid Österlövstagränsen på skogen för att hindra hållnäsbor att komma inåt landet. Ett minnesmärke över händelsen har av hembygdsföreningen upprests på kolera-kyrkogården.

Att döma av bygravfälten har socknen haft fast bosättning redan under vikingatiden. Då liksom ännu under 1800-talets senare hälft voro sjöförbindelserna de viktigaste: ett dygns rodd till Gävle gav möjlighet att avsätta och inköpa varor. Seglade man med god vind kunde det gå något snabbare; var vinden otursam kunde färden ta ända till 14 dagar.

Landshövding Andrén kallade i sitt tal vid invigningen av museet hållnäsborna för »Upplands smålänningar». Jämförelsen är utomordentligt träffande. En karg natur har gjort hållnäsborna arbetsamma och företagsamma. Näringslivet blev skiftande

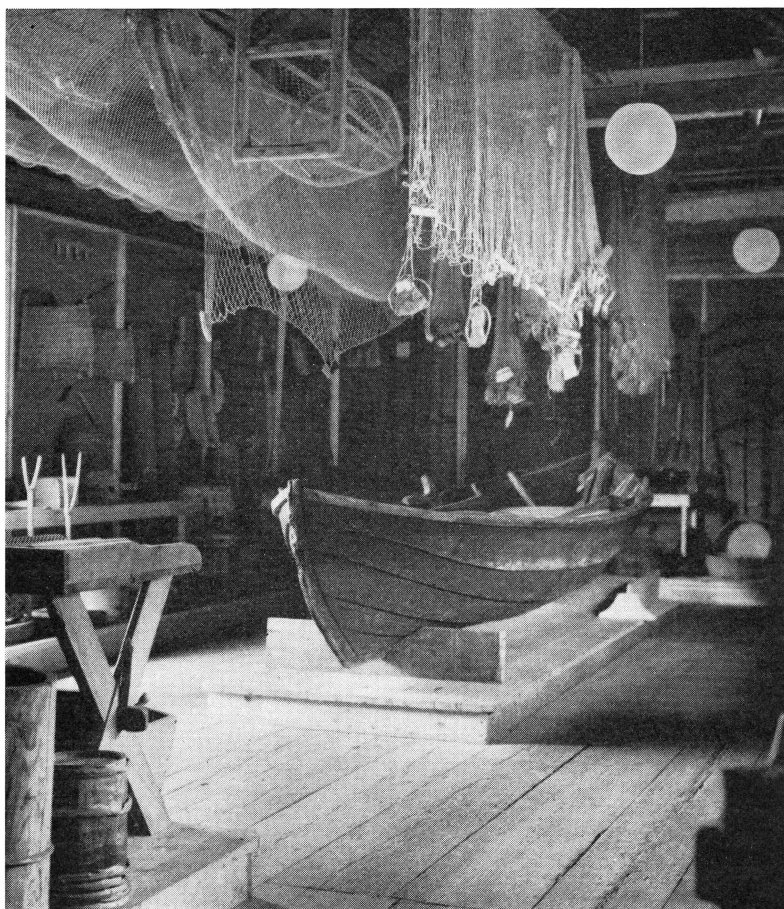

Bild 1. Hållnåsmuseets avdelning för fiske, landskapets rikhaltigaste.

och starkt säsongbetonat. Vår och höst låg man vid fisklägena, på vintern jagade man, på somrarna odlade man de jordlappar, som brutits mellan stenarna, och på mellantider kolade man åt brucken. Fråga är, om inte hållnäsborna fått arbeta hårdare än smälänningarna. Ett jättespett på lantbruksavdelningen, kallat »länsman», talar ett tydligt språk, och odlingsrösen och stengärdsgårdar

Bild 2. Kvinnorna fingo hjälpa till med fisket. Här en gammal fiskarhustru, som synar skötarna på en brygga i Fågelsundets fiskläge, numera bebott av yrkesfiskare.

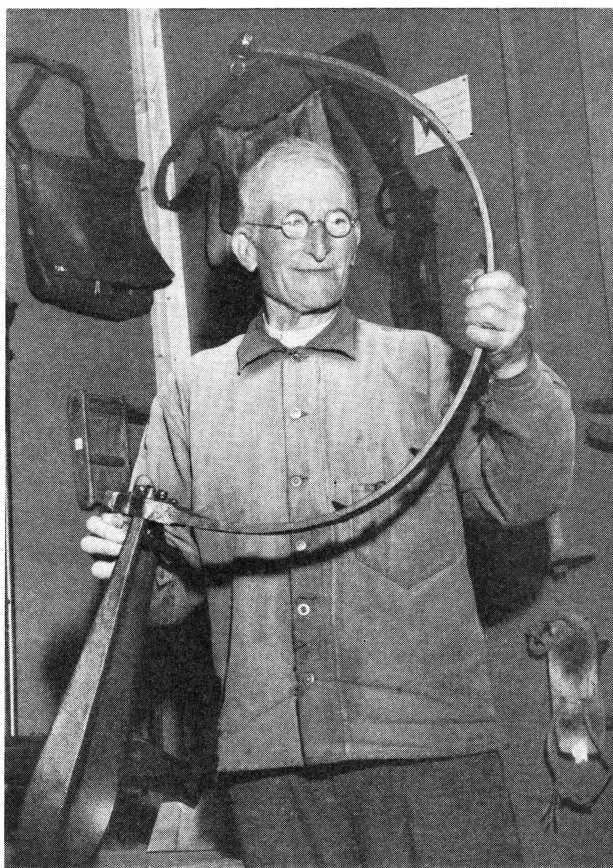

Bild 3. Den 78-årige Gustaf Persson med björnsaxen i jaktavdelningen.

vid byarna närmast kusten äro fantastiska; stenmurarna kring åkerlapparna kunna vara 4 meter breda eller mer.

Fisket var ett viktigt näringsfång, och fiskeriavdelningen på museet är imponerande. »Lillbåten» från Torterviken bär spår efter »mastbänk» och har alltså kunnat seglas; en något större båt med mastbänken kvar har föreningen bevarat under tak i Fågelsundets fiskläge, där man på platsen räddat ett kokhus och

Bild 4. Hållnäs-födde bryggaren Viktor Ögren, som slitit hårt för att få avdelningen för brygd så fullständig som möjligt, demonstrerar stående vid kärlet för »bästa ölet» den tunga smältskopa för harts eller kåda, varmed sprundens skivor tätades. T. h. tunnan för »svagöl».

tre sjöbodrar, varav en »landbod» av den äldre typ, som inte låg vid vattnet och där det endast fanns plats för redskapen. Båtar av »lillbåtens» typ roddes med två par åror. I båten står en fiskså samt ligger »hösfat», puls för skottnät samt »sudrulle», över vilken skö-tarna drogs. I taket hänga nät för fångst av strömming, gädda, sik och lax samt en 8 meter lång ålryssja; mittarmens längd är 18 meter. Här ser man också en strömkasse, en mjärde för fiske i

Bild 5. En präktig fiskartyp från Fågelsundets fiskläge.

strida strömmar på våren, och fångsten, där bytet ibland kunde bli så rikligt att det måste forslas hem på kärra, bedrevs i fiskelag (byalag).

På fiskredskapsavdelningen ser man först långrevslåda, ljuster och lysjärn; ett egendomligt korsformat ljuster är uppsatt i taket bortom näten. På väggen sitta roderkam och »vantnålar» (för seglingen), dävert, ryggkorgar m.m. och på plinten ligger en »sugga» (spolformad släpsump), mistlur, »hallstenslåda», »klabar» och »hila» för skötfisket, vidare finner man här lettningsränna av urgröpt trä, »strömmingsskoffa», saltskopor, gältråg och gälball, strömmingskärl, därav ett mått, »packträn» samt »vinterkaret» för insaltning till eget behov (omtalat av Strindberg i »Hemsöborna»). Så följa verktygen för tillverkning av strömmingskärl, delvis helt olika dem som yrkeslaggarna använt i t. ex. Harbo.

»När man hade lite pengar köpte man först och främst salt», berättar 90-åriga Maria Jansson i Lugnet, som jämte sin man brutit upp det ställe hon ännu bebor. Saltströmmingen var den

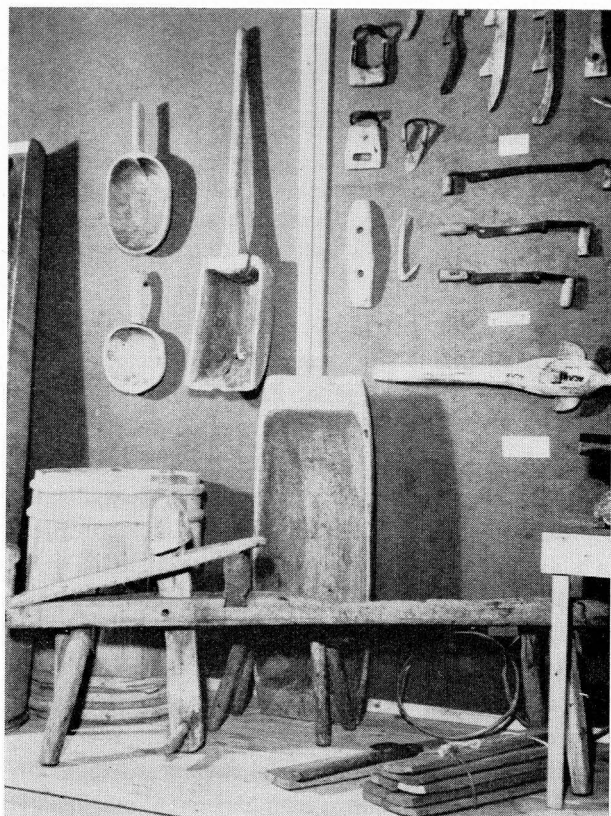

Bild 6. På skärmen t. v. saltskopor och »strömmingsskoffa», nedanför »vinterkaret», t. h. om detta »gältråg». Framför dem står arbetsbänken för skavning av band m. m. och på skärmen sitta mallar och skavjärn, underst »stråkhult», varmed man tog ur rännan för bottnarna.

viktigaste handelsvaran. När prosten vid en stämma 1837 begärde att få åtminstone en del av tiondeströmmingen saltad — det hände att den skämdes innan den skulle lagas — svarade en bonde harmset: »tror prosten att vi får saltströmming på sköta kanske». Saltet var dyrt och bönderna fattiga.

Gamlingar kunna berätta att *byteshandel* ännu förekom vid fisklägena i deras barndom. Vissa dagar kom folk »oppifrån land»

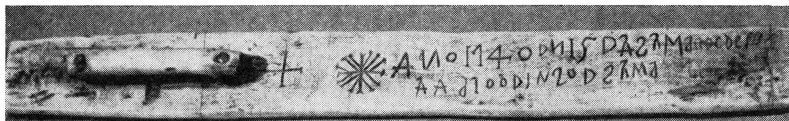

Bild 7. »Anno 1740 den 15 december» kan man med god vilja läsa på detta friarbrädes första rad, namnet »Lodin» mitt på den andra. Klockaren, som gjorde förskriften, hade tydligen försökt lära pojken alfabetet, och ett stycke av det har åkt med på kavelbrädet.

för att byta sig till fiske- och jaktprodukter mot säd, salt, läder m. m. Men lädret fick man spara på, ofta gick man vår och höst barfota ner till fisklägena. En 85-åring i Hållen (byn som hade Fågelsundet till läge) berättar att i hans barndom mycket fisk bevarades genom torkning (efter rensning och lätt saltning); den torkade fisken var under medeltiden och även senare den viktigaste saluvaran. Under 1800-talets sista decennier började Harbo och Östervålabor komma och byta sig till färskströmming, som de sålde på återvägen. På detta sätt ha välgjorda stankor, gjorda av yrkeslaggare, kommit till trakten.

Jaktavdelningen kan framvisa ett par verkliga slagnummer: den tunga sälbössan, en mindre kanon, som stöddes på en uppbyggd »skåre» av stenar, samt björnsaxen med fruktansvärd slagkraft och decimeterlånga piggar. Jaktväskornas lock äro i regel klädda med »älgbälingar», skinn från älgbenen, osäljbart liksom grävlingsskinnen. Sälskinnen har man givetvis sålt, de användes av bl. a. koffertmakarna.

Till trakten hittade emellertid trots allt knallarna, smålänningarna, som sålde hornarbeten och finare rörskedar över hela Skandinavien och Östeuropa, och dalkarlarna, som kom med spånarbeten, klockor, grövre vävskedar, skyttlar och annat.

Jordbruksavdelningens redskap äro tillverkade dels av yrkesfolk (snickare, smeder, stenhuggare), dels av bönderna själva. Märkligt nog saknas i Hållnäs säskroken för upptagning av säd, likaså hökroken. En unik pjäs är såningsskäppan av korgflätning. Slagnumret på denna avdelning är ett tämligen väl bevarat drivhjul till en skvaltkvarn; de snedställda skovlarna saknas dock.

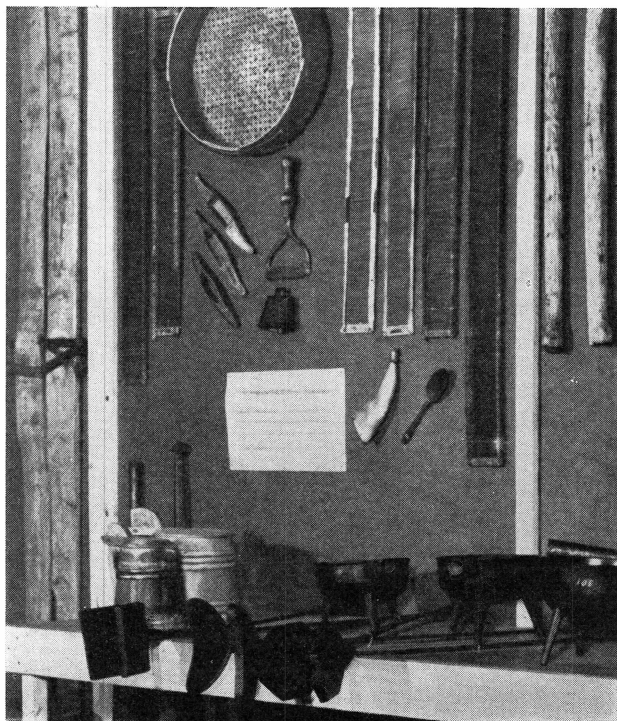

Bild 8. Prov på köptasvaror: dalkarlarnas spånarbeten, vävskedar och skyttlar, eggverktyg och skällor, smålänningarnas vävskedar och hornarbeten, harbolag-garnas stänkor och brukens gjutgods.

Kolningen, som ju blev ett viktigt näringsfång efter järnbru-
kens tillkomst på 1600-talet, representeras här av kolkrattor samt
en präktig lyskorg.

Snickarnas, timmermännens, repslagarnas, korgmakarnas, läder-
hantverkarnas och andra yrkesmäns näringar äro ganska rikligt
belysta. En vackert skuren loftstock till en bod måste vara en
yrkesmans arbete. Men alla bönder kunde snickra, och redskap av
trä, såsom en »snöskoffa», köptes i regel inte. Vad det ville säga
att göra en tunn och lätthanterlig snöskovel ser man av det på-
började ämnet t. v. om hyvelbänken. Repslagarens vagn har tyd-

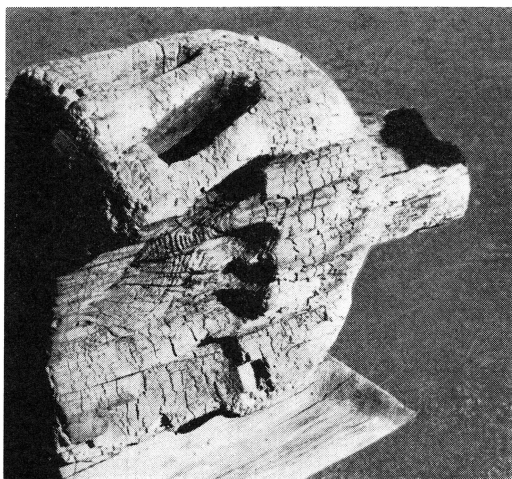

Bild 9. Jordfunnet drivhjul till en skvaltkvarn med tapphål för de snedställda skovlarna.

ligen tillhört en stationär verkstad, som snodde bland annat över och undertärnar av tagel till skötarna. Spår av ambulerande rep-slagare finns inte. Och hållnäsbönderna voro ju vana att gå långa vägar på »kyrkstigar» och »kvarnstigar» — på de senare bar man på ryggen den säd man kunde bärga på de steniga små tegarna.

Näringsfång som fiskarens och jägarens, där slumpen avgör om det är tursamt eller »förgjort», bidraga att bibehålla många hemlighetsfulla bruk i kampen med »makterna». En »våla» på fiskeriavdelningen har ett genomskuret likarmat kors, ett jaktgevär har ett igenproppat hål i kolven: proppen döljer troligen »älvaskinn» (ödleskinn) eller kvicksilver. Det berättas om lappar, som kunde lära folk att ställa fram älgar till stugorna, och för tjugofem år sedan träffade jag en jägare i Hållen, som skjutit på skogsrået, vilket här har tjädergestalt. »De där Storbodaberge har aldri vurri någe bra berg, å grymt me fuggel har de allti vurri där», sa han. En gång sköt han där på en tjäder, och den bara växte och växte för vart skott, »men när han vart så stor som en bock så sprang jag».

Mitt emellan männens och kvinnornas avdelning berätta föremål vid och över fönstret om folktrö och samfundsväsen. Där

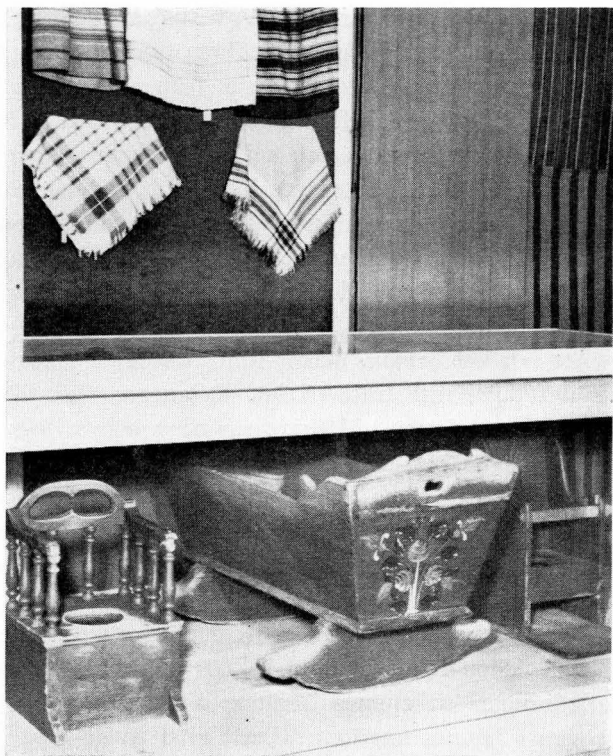

Bild 10. Som en erinran om att kvinnorna vid sidan av arbetet i vävstolen också hade annat att tänka på stå här vaggan och barnstolarna, den t. v. en ståtlig och inbjudande tronstol. Framslån saknas här men finns på stolen t. h.

finns korsmärkta ostkar, som skulle hindra trollkäringar att ta osten och sätta sin på ens kor och ett verktyg med »femuddamark» (pentagram). Ett räckjärn, som genom en spegelanordning kan ses från två håll, har på handtaget inte mindre än 7 magiska skyddstecken och en seglare; det är daterat 1752. Tafatta pojkhänder ha skurit in namn och årtal på friarbräderna men inte riktigt kunnat återge de konstiga krumelurerna i klockarns förskrift. För friarfärden tillkallades målarmäster och fick sätta namn och årtal på matsäcksskrinet och den laggade dricksflaskan, som

innehöll det bästa starkölet. Vid ankomsten till bröllopsgården bjöds våfflor eller gorån till välkomstsupen — man hade ju flera dagar för sig att äta av förningen från alla grannarna och skulle ha någonting lätt och fint som inledning. Och så spände man på bröllopsselarna, skurna och målade i granna färger — vilka här skymta under ett par svarta lokor t. h. — och vid hemkomsten vidtog kalas och dans till nyckelharpa. Då kunde det ibland hända, att man dansade den urgamla dansen »sjsusjevarlappen»; dansen var »skamlig», liksom de sånger, som en gång sjöngos vid bloten i Upsala hednatempel.

Att tala om »mans- och kvinnfolkssida» i Hållnäs' museum är strängt taget inte fullt riktigt. Kvinnorna fick förr, liksom ofta nu, hjälpa männen vid fiske, rensning och saltning samt vården av bragderna och även ibland fatta lien vid slåttern av starrhö. Boskapsskötseln kom dock övervägande på kvinnornas lott. Om fäbodlivet berätta här kohorn med ljudhål (de voro nog mest avsedda för att skrämma björn och varg), samt klovar av trä, med vilka kreaturen leddes upp till fäbodarna. Skällorna torde nog från början ha haft till uppgift att hålla »otyg» borta liksom vallhornen. Men ibland hände det att kreaturen försvann av andra anledningar; en gumma berättar om en kviga som kom bort på skogen i hennes ungdom: »kväll efter kväll kom hon inte hem, men när vi låtit efterlysa henne i kyrkan kom hon hem med korna. Råan hade tagit henne, och kvigan var fasligt mager när hon kom hem».

Avdelningen för lin- och ullhantering inledes med en linbråk, som har inskurna hakkors för att skydda arbetet. En spinnrock med grann målning är antagligen en friargåva. Bandvävstolar och ett »bandspjäll» — där varpen uppspändes mellan ett par stolar — få här representera vävningen.

Det allra mesta av slitvaran är här som eljes i Uppland husbehovsslöjd. Detta gäller bl. a. bolstervaren, vävda av kvinnor med »rannhuvve». Typiskt nog stoppades dessa bolstervar sällan med dun — det var saluvara. I stället använde man, som framgår av fönstermontern, »rörvipp», »dunkavel» och »rensår». De båda förnämnda stoppningsmaterialen hade man gratis. »Rensår» har

på vanligt sätt h bortfallet framför å; materialet är sönderklippt renhår, som alltså måste köpas. Den halm man fick måste användas till taknockarna och till kreatursfoder.

Men även i en så fattig trakt som Hållnäs ingick i varje fall under 1800-talets senare hälft köpvaror i textiltförrådet, tryckta ungmorsschalar och annan festprydnad samt någon gång en siden-schalett, inköpt vid en stadsresa.

Som en erinran om att husmodern vid sidan av sitt arbete i köket hade annat att tänka på står här en målad vagga, som då och då fick en skuff under arbetets gång, och ett par barnstolar, där ungarna förankrades med en tvärså när de skulle utträtta sina behov. Den ena stolen är förnämlig, en verklig tronstol, med svarvade pinnar av medeltidstyp.

Brygd, bak, mjölkhantering och matlagning belysas av ganska rikhaltiga uppsättningar av redskap. En grynmortel av trä med refflad botten är den andra kända i sitt slag från landskapet. Tyvärr saknas stöten. Det på upphöjd plats placerade »kåleset» berättar om äldre tiders enkla — men sunda — mathållning, likaså lingonrännan och tinorna där lingonen mosades råa — »råkost», fast termen förr ju inte var uppfunnen. Bären spelade stor roll i gamla tiders kosthåll och utgjorde även en viktig saluvara; den ovan nämnda 90-åriga frun från Lugnet berättade att man i hennes barndom två gånger i veckan rodde till Gävle och sålde smultron, blåbär, hallon och lingon.

En viktig saluvara var också smöret. Skolbarnen fingo mera sällan smör på brödet, ofta blev det bara saltströmming, någon gång pannkaka. Ty smöret var en viktig avsättningsartikel. Från en av de större gårdarna — vars tunga, svarvade smörtråg står närmast smörkärnorna — rodde eller seglade man var 14:e dag in till Gävle med en samling smörbyttor av olika storlekar för beställande kunder. Det berättas från gården ifråga att husbonden inte ville anförtro kvinnfolken att skumma grädden utan gjorde det själv, sedan han lossat grädden i mjölkbunkarna med att skära kring med en kniv, som så småningom blev mycket tunn genom omslipningar.

Ibland fick saltet ersätta sovlet. »Saltnuggen», varmed det

kristalliska saltet krossades i ett tråg på bordet, finns här i inte mindre än tre exemplar — och ett av saltträgen är fullständigt genomnött.

Det skymtar många och skiftande människoöden bakom hållnäs-museets rika samlingar. Till slut ett exempel till. I fönstermontern står ett litet skrivskrin med sandlåda etc., som tillhört en från Gunnarsbo stammande bondson, som blev »husbonddräng» hos prosten i Österlövsta. Han hette Pehr Bolin och var född 1813. Hos prosten fick han lära sig att skriva och skötte tionderäkenskaperna. Han fick enligt uppgift »skrivklåda» och sysslade bl. a. med att uppteckna visor och historier. Den enkle drängen var en man långt före sin tid.